

Cataloging Record

099

:Format Type

Data	Name Tag
001190117	מס. מערכת:
כהן-הטב, קובי	מחבר:
יזמות, תכנון ופיתוח מרחבי [תדפיס]	כותר תקני:
יזמות, תכנון ופיתוח מרחבי [תדפיס] : הקמת שוק מחנה-יהודה בירושלים והתפתחותו בתקופת השלטון הבריטי (1948-1917) / קובי כהן-הטב.	כותר:
קישור למאמר מהקמפוס	מהקמפוס:
מתוך: יזמות יהודית בעת החדשה. ירושלים, תשס"א. ע' 163-137..	הערה:
כהן-הטב, קובי (תדפיסים)	מרצה:
ירושלים בעת החדשה 1948-1850	קורס:

זמנות, תכנון ופיתוח מרחבי: הקמת שוק מחנה-יהודה בירושלים והתפתחותו בתקופת השלטון הבריטי (1917-1948)

קובי כהן-הטב

מהליך בנייה של ירושלים בתקופת השלטון הבריטי זכה עד כה להשומת לב במחקר בשני הקשרים עיקריים: האחד הוא בחינת מקומם של הבריטים בתהליך התפתחותה של העיר¹ וכעיקר מקומן של תכניות המתאר השונות, שקבעו במידה רבה את מסגרות הפעולה ואת כיווני ההתפתחות המרחבית של העיר.² והאחר הוא בחינת הפעילות היהודית המקומית בעיר בהקמת שכונות למגורים, וזאת כפי שבאה לידי ביטוי בהקמתן ובהתפתחותן של שכונות הגנים בראשית בשלטון הבריטי בעיר.³ להבדיל אפוא מביניי אזורי מגורים בירושלים, לא יורד

* מאמר זה מבוסס על פרק מחוץ: קי כהן-הטב, 'דשפעת ועד הקהילה בירושלים על התפתחות העיר בתקופת השלטון הבריטי (1917-1948)', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1994. תודתי נחנה למרכז לחקר הציונות, היישוב וההיסטוריה של מדינת ישראל על שם ברוך צ'ריק שבאוניברסיטה העברית בירושלים על הענקת פרס הקורן על שם קורט גרונוולד לשנת תשנ"ה, שאפשרה לי להשלים מחקר זה.

1 ג' ביגר, 'חורמת השלטון הבריטי להתפתחותה של ירושלים בתחילת שלטונו בארץ', מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, ט (1976), עמ' 175-200; הניל, 'בנייה של ירושלים בתקופת השלטון הבריטי 1917-1948', בחוץ: חי' לכסי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 183-215.

2 S. Shapiro, 'Planning of Jerusalem: The First Generation, 1917-1968', in: D. Amiran et al. (eds), *Urban Geography of Jerusalem. A Companion to the Atlas of Jerusalem*, Berlin and New York 1973, pp. 139-147

3 ג' ביגר, "שכונות הגנים" בירושלים: תכנון והתפתחותן בראשית השלטון הבריטי, 1918-1925, קתדרה, 6 (סבת תשל"ח), עמ' 108-131.

מהגרייה, והמעבר מעיר מסורתית מסוגרת בחוץ חומה לעיר 'חדשה' הביאו דווקא לתהליכים של מיוג חברתי ותרבותי. דוגמה לכך הם אותם הריכוזים העירוניים של הספרדים ובני עדות המזרח בשכונות ירושלים. לרפואים אלו בתפרות שכונות המגורים ובהרכב האוכלוסייה בהן שנקבעו בשלהי התקופה העות'מאנית היו השלכות ארוכות טווח בירושלים, השלכות אשר נותרו בחלקן עד לימינו.

בריקה ראשונית של תהליך היציאה מן החומה בערים מתפתחות אחרות בארץ-ישראל (טבריה, יפו וח'פה) ושל חלקם של היהודים בכלל והיהודים הספרדים ובני עדות המזרח בפרט בתהליך זה, מצביעה על מאפיינים דומים בבניית שכונות חדשות. גם שם נראית כבידור התבולות על בסיס כיתתי-דתית ועל בסיס אתני ומשפחתי, על חלוקות המשנה שלן, בתפרות המרחבית של השכונות שמחוץ לחומה. כמו כן מצטיירות מגמות דומות המצביעות על קשר בין סוגי היוזמות והיזמות לבין עדתיות. מחקר מקיף ושיטתי יותר של הקשר בין יוזמה ויזמות ותפרות מרחבית לבין עדתיות בבניית שכונות חדשות בעיר ארץ-ישראל והמזרח התכוון בשלהי התקופה העות'מאנית יאפשר הבנה מעמיקה יותר של תרומת קבוצות שונות באוכלוסייה להתפתחות המרחבית של העיר המזרח תיכונית בפרט, ולהתפתחות ערים בתהליכי מודרניזציה בכלל.

רוח חדשה בעיר: תכנית כריטיית לשוק מסודר

לקראת סוף המאה התשע-עשרה, כחוצאה מהמהפכה התעשייתית המהירה, חל גידול משמעותי במספרן ובממדיו של הערים במערב אירופה ובארצות-הברית, ובעיקר בבריטניה, ששם החלה המהפכה התעשייתית. גידול זה לא היה פרי תכנון מוקדם, אלא סביב מרכזי התעשייה צמחו שכונות פועלים שהתאפיינו באיכות בנייה נמוכה ובתשתית שירותים ירודה. הערים התעשייתיות הפכו עד מהרה למוקדים של פשיעה ותסיסה חברתית. על רקע זה קמו אישים ותנועות בתנועה ובקרב העלית האינטלקטואלית בבריטניה, ובכללם מתכננים וארכיטקטים, שביקשו לשנות ולהיטיב את תנאי החיים של המוני הפועלים בערי התעשייה. התוצאה המעשית הראשונה הייתה חקיקת חוק השיכון ותכנון בניין ערים (Housing, Town Planning etc. Act, 1909), שמיסד את התכנון והבנייה כרמה העירונית. מאז הלכו והתפתחו שיטות התכנון ודרכי התכנון של העיר, ואלה השפיעו על צורתה והביאו למעורבות ציבורית בתכנון, להקפדה על הקצאת ריאות ירוקות, להשומת לב לנגישות ולאיכות החיים בעיר ועוד.⁴ עקרונות התכנון העירוני הכולל באו לידי ביטוי מעשי בתנועת ערי הגנים (The Garden City Movement), שהתפתחה בבריטניה בסוף המאה התשע-עשרה בהנהגתו של אבנעזר הוורד (Howard), שהגה את רעיון עיר הגנים. עיקרה של תכנית זו היה רפורמה חברתית שבסיסה שניוני ההתייחסות לצורות המגורים. אנשי התנועה ביקשו להנהיל תכנון פיסני של העיר שמטרתו לפתח באופן רציונלי את הקשרים שבין האדם למרחב הגאוגרפי. בתכנון הכולל של עיר הגנים הורגשו בין היתר סביבת מגורים לא צפופה ובה מערכות ניקון, אספקת מים וסניטציה מפותחות ומודרניות, הקפדה על היגיינה ובריאות הציבור והקצאת אזורים ירוקים בתוכני העיר.⁵

4 על התפתחות התכנון והבנייה בערי האירופית ובבריטניה בפרט משלהי המאה התשע-עשרה ועד לפרץ מלחמת העולם השנייה ראה: G. E. Cherry, *The Evolution of British Town Planning*, London 1974, pp. 1-79; G. Kearns and C. W. J. Wilbers (eds.), *Urbanising Britain: Essays on Class and Community in the Nineteenth Century*, Cambridge 1991

5 ספרו של הוורד, שיצא בראשית המאה, נחשב לראשיתו של התכנון האורבני המודרני: E. Howard, *Garden Cities of Tomorrow*, London 1902 על העיר הראשונה

עיר כה מתקף לבחינת תהליך הקמתם של אזורים מסחר ושירותים בעיר בתקופת השלטון הבריטי. הפעילות הכוללת בתחום זה בתקופה הנדונה הייתה הקמתו של שוק מחנה-יהודה, שנועד לשרת בעיקר את תושבי השכונות שהתפתחו בירושלים החדשה שקמה מערב לחומות העיר. מטרת המאמר שלהלן היא כפולה: לבחון את תהליך הקמתו של השוק בראי מדיניות התכנון הבריטית – בעיקר נוכח הדאגה שאפיינה את הבריטים לסיטציה, היגיינה עירונית ובריאות הציבור במושבות שהיו תחת אחיזתם – ולעמוד על פעילותם של גורמים שונים ביישוב היהודי בירושלים בפיתוח שירותי המסחר בעיר באמצעות בחינת הקמתו של שוק מחנה-יהודה בתקופת המנדט הבריטי.

הקמתו של שוק מחנה-יהודה מעוררת כמה שאלות, כמו למשל: מה היה הרקע התכנוני העירוני הבריטי שבמסגרתו הוקם השוק? מה הם הגורמים שהובילו להתפתחותו של השוק דווקא באזור שהוקם? אילו גורמים השתתפו בתהליך הקמתו והתפתחותו של השוק ומה היו מאפייני פעילותם? מה הם מאפייני השווקים בירושלים בתקופת עבר ומה היה החידוש בהקמתו של שוק מחנה-יהודה? דרך שאלות אלו ייבחנו תהליכי ההמשכיות מול השינוי והחידוש בהקמתו של שוק מחנה-יהודה. בחינה זו תעשה תוך התמקדות בצדדים המרכזיים של תהליך התפתחותו הגאוגרפית-היישובית של השוק. בכך יהיה למעשה כרי להבהיר את מקומו של השוק בנופה של העיר ואת תרומתו לנוף. ראוי להדגיש שאין הכוונה לעסוק כאן בשוק מחנה-יהודה מהותית הפלכלית גרידא של מעורבותו בהתפתחותה המשקית של העיר. החומר הראשוני על תולדות הקמתו של השוק בתקופת המנדט, שמהווה בסיס למחקר זה, מקונו בתכתובת של סוחרי השוק הנוגעת בתהליך הקמתו של השוק, תכתובת שנשתמרה בארכיון עירוני ירושלים. יחד עם זאת התמונה המתקבלת ממסמכים אלו על תהליך התפתחותו של השוק ועל גורמי ההשפעה השונים היא לעתים מקוטעת ואינה שלמה. במקרים שבהם ניתן הדבר נעשה ניסיון להשלים את התמונה על ידי מקורות אחרים ובכלל זה שימוש במפות התקופה.

כאמור תכניות מתאר לפיתוחה בעתיד.⁸ ברצמבר 1917, ערב הכינוש הבריטי של ירושלים, נמצאה העיר במשבר כלכלי וחברתי קשה ביותר. שרר בה רעב כבד, בשל נחוק הדרכים שבהן הועברה אליה אספקת המזון, ותושבי העיר עמדו בפני סכנת צמא עקב הנזקים הקשים שנגרמו למערכת המים. סכנת המגפת שריחפה על העיר החמורה בשל הזחמה ברחובות, שעבודת הנקיון שובשה בהם בימות המלחמה.⁹ ווגלד סטורס (Storrs), המושל הצבאי הבריטי הראשון של ירושלים, הכיר בצורך המידי לשקם את התשתית הפסיית של העיר כמו גם לשמר את צביונה המיוחד כעיר הקדושה לשלוש הדתות. סטורס זימן לעיר את הארכיטקט צרלס רוברט אשבי (Ashbee) ומינה אותו ליועצו לעניינים עירוניים.¹⁰ אשבי היה ממוחלל תנועת ערי הגנים שהתפתחה באנגליה כראקציה לעיור התעשייתי.¹¹ הדוח שהכין על אפשרויות הפיתוח של ירושלים שימש גרעין להקמתה של האגודה למען ירושלים (Pro-Jerusalem Society), ואשבי מונה למזכירה. אגודה זו נוטדה על ידי סטורס במטרה להוציא לפועל את המדיניות הבריטית החדשה בתחומים של שיפוץ העיר, שימורה ותכנונה לעתיד. האגודה, בשיתוף פעולה עם העירייה ומחלקת הבריאות המחוזית הבריטית, הכינה בין השאר דוח על צורכי השוקים בעיר, שעמדו בלא תשנית מים, ביוב ותאורה, והיוו מוקד לזחמה ולכלוך.¹² על פי התכנית שנוכשה לאור מחנה-יהודה, אמורים היו הבריטים להקים במקום שוק מחונן שבו תאכרף המחלקה הסניטרית העירונית את התקנות הצבאיות החדשות בעניין פעילות השוקים בעיר. נקבע בתכנית כי צורת השוק תהיה חצר מלבנית גדולה וסימטרית, מוקפת חנויות, ובמרכזה שורת דוכנים; הכניסת לשוק תהיינה

- 8 A. J. Christopher, *The British Empire at its Zenith*, London, New York and Sydney 1988, pp. 135-136
 - 9 בצגר, 'חרומתי' (לעיל, הערה 1), עמ' 175-184.
 - 10 ר' סטורס, וכתונות, ב' תל-אביב תרצ"ח, עמ' 496-500.
 - 11 C. R. Ashbee, *Where the Great City Stands: A Study in the New Civic*, London 1917, pp. 11-13
 - 12 H. Kendall, *Jerusalem—The City Plan: Preservation and Development During the British Mandate, 1918-1948*, London 1948, pp. 8-9
- עצמה את השיקום והשיפוץ של שוק עושי הכותנה בעיר העתיקה, ממערכ להר הבית, שיק שהותנה בתקופה העות'מאנית וחדל בהדרגה לפעול.

[141]

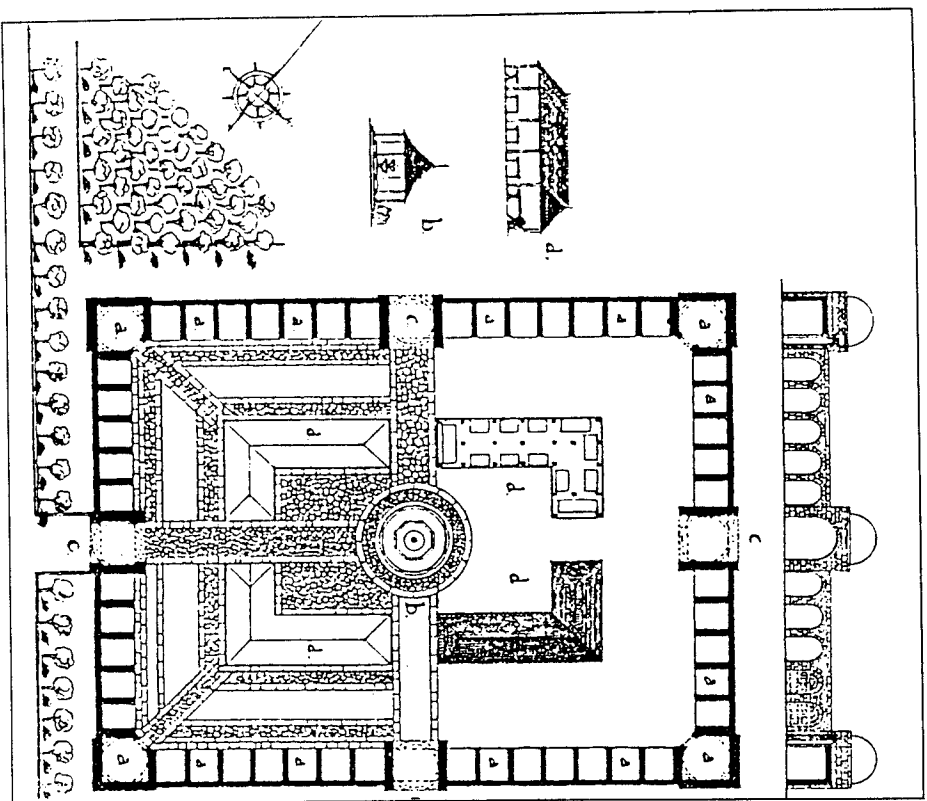
שלהי המאה התשע-עשרה היו גם תקופת השיא של הקולוניאליזם, שעיקרו יצירת מושבות באסיה ובאפריקה בידי מעצמות אירופיות. בקולוניות החלו להתפתח תהליכים של עיצוב המרחב ותכנון עירוני כולל שהושפעו מז התחרושויות בתחום זה באירופה.⁶ כמושבות האימפריה הבריטית הושם דגש במחצית הראשונה של המאה העשרים על צורכיהם של הילידים בני המקום והחלו בבניית שייכונים ציבוריים, כמו גם בשיקום ופיתוח של מרכזים עירוניים ישנים במסגרת חוקי תכנון ובנייה שנתקנו מנושבות. יחד עם זאת מרכזיה המקרים העדיפו הבריטים להימנע מפיחת עירוני יזום וישיר והסתפקו בתקוקה בלבד, כאשר משימת הפיתוח הוטלה למעשה על האוכלוסייה המקומית.

הקולוניאליזם כחהליך פוליטי כלכלי וחברתי בחברות לא-מערכיות הועבר באמצעות המתכנים העירוניים. הכוח המניע המרכזי מאחורי התכנון בקולוניות היה הדאגה לבריאות הציבור, ואמות המידה הבריאותיות של המערכ הנוחלו למעשה במוד הקולוניותי. כשם האינטרסים של בריאות וסדר חברתי וכלכלי חדש, נוצרה גם סביבה גאוגרפית חדשה שכללה שטחים פתוחים, גנים ציבוריים ורכומה.⁷

הבריטים גילו יחס מיוחד לירושלים בהיותה בירת הממלכה הצלבנית בארץ-ישראל כעבר המקום המקודש לשלוש הדתות המונותאסטיות. הבריטים קבעו את ירושלים כבירת הארץ ועל מנת לשמור על אופיה המיוחד של העיר הכינו

- 6 כבדיטניה שנובתה על פי עקרונות אלו ראה: M. Miller, *Leichworth: The First*, London 1989
- 7 S. V. Ward (ed.), על התפשטות רעיון עיר הגנים ראה: *Garden City*, London 1992
- 8 על פיתוח מרחבי בהקשר של פעילות קולניאלית ועל מאפייני העיר הקולוניאלית בשלהי המאה התשע-עשרה נבמחצית הראשונה של המאה העשרים ראה: A. J. Christopher, *Colonial Africa*, London and Canberra 1984, pp. 193-209
- 9 ובתפרקה ראה: 'Governance, Modernity and Difference', P. Rabinow, *International Journal of Urban and Regional Research*, 13, 1 (1989), pp. 32-46.
- 10 M. Dossal, 'Limits of Colonial Urban Planning: A Study of Mid-Nineteenth Century Bombay', *ibid.*, pp. 19-31
- 11 D. King, *Urbanism, Colonialism, and World Economy*, London and New York 1991, pp. 44-67

[140]

מפרט 1: תכנית אשבי לשרון מתנה-יהודה

תכניתו של אשבי לשרון מתנה-יהודה:

- a— תנויות
 - ב— ברכת מי שתייה (סביל)
 - c— בניסוח לשרון
 - d— דוכנים מתחת לספכה
- המקור: אשבי (לעיל, הערה 13), עמ' 27.

[143]

מארכבעה כיוונים, והן חודגשנה באמצעות מבנה בולט שבראשו כיפה; הרחבה המרכזית תהיה מרדצפת אבן ובמרכזה יוצב רהט (סביל) לשתייה; בחלק הצפוני-מערבי של השרון, הפונה לרחוב יפו, תינטע שורת עצים כבדי להסתיר ולבודדו מהמולת הרחוב (ראה מפה 1).¹³

מטככות תקציביות ואחרות לא יצאה תכנית הבנייה של אשבי אל הפועל, כמזה כמכנייתו האחרות לשיקום השווקים בשער יפו וכשער שכס, שעוצבו בסגנון דומה: דגם ריבועי של דוכני מכירה נטורי חנויות מארכבעה צדדים.¹⁴ אולם, כפי שיוכרר בהמשך, אף על פי שההכניות הכריטיות להקמת השווקים לא יצאו לפועל, היו הכריטים מעורבים מאוד בתהליך הקמתו של שוק מתנה-יהודה, והם שהשפיעו במידה רבה על כיווני התפתחותו בעתיד.

מאפייני השווקים בירושלים בתקופה העות'מאנית

עד המאה התשע-עשרה התרכזה הפעילות המסחרית בירושלים בשווקים שנומצאו בתחומי תומת העיר העתיקה, בעיקר ברחובות הראשיים של העיר ובסמוך להם. השווקים נמצאו באותם המקומות שבהם היו שווקים גם בתקופות קדומות. רחובות השווקים היו לגורם הפודה בין הרבעים של העיר, וכמעט ולא התפתחו שווקים ייחודיים לכל רובע, אלא כל הרבעים נפגשו בשווקים המרכזיים של העיר. השווקים היו מחולקים מבחינה תפקודית על פי מקצועות, והם נקראו בשמות הסחורות העיקריות שונסחר בהם, כמו למשל

13 C. R. Ashbee (ed.), *Jerusalem 1918-1920: Being the Records of the Provisional Council During the First Two Years of the Administration*, London 1921, pp. 26-28

14 C. R. Ashbee (ed.), *Jerusalem 1920-1922: Being the Records of the Provisional Council During the First Two Years of the Administration*, London 1924, pp. 21-24

אשבי בירושלים, בתוך: א' שילר (עורך), ספר יולנאי, ב' ירושלים 1987, עמ' 76-82.

A. Crawford, C. R. Ashbee: *Romantic Socialist*, New Haven and London 1985

[142]

שורקים משנייים של פלאחים גם בשכונות החדשות, כגון במאה-שערים ובמחנה-יהודה. שווקים אלה נוצרו משום שהפלפאחים סבבו בעיר וניסו למכור את מרכולתם לצרכנים במקומות מגוריהם (ראה אזור 1).¹⁹

אזור מחנה-יהודה: גורמי מיקום ואיתור

המונח הגאוגרפי מיקום (situation) מתייחס למקומה של נקודה במפה יחסית לנקודות אחרות, ואלו המונח איתור (site) משמש לציין תכונותיה של הנקודה עצמה מבהינה פיסית, יישובית וכלכלית, ובריון כו משתדלים להפעלם מההיקה של הנקודה למקומות אחרים.²⁰ חשיבותו של הדיון בגורמי המיקום והאיתור של נקודה גאוגרפית מוטומה היא בכך שבאופן הסתכלות זה ניתן לעמוד על הקשר בין מיקומה של אותה נקודה במרחב הגאוגרפי לבין תפקודה כמערכת היישובית והתחבורתית של האזור או הארץ שבהם היא נמצאת.

אזור מחנה-יהודה מצוי בהרי יהודה, המהווים חלק מקו פרשת המים הארצית ככיוון האורך של הארץ, מדרום לצפון. מבהינה טופוגרפית כנויה פרשת המים הקיימת בירושלים מצלע דרומית ומצלע צפונית של משולש שקרקודו ברומה (826 מ' מעל פני הים). אזור שוק מחנה-יהודה מתחבר לצלע הדרומית שבה עוברת פרשת המים מגבעת-חנינה (שכונת אבר-טור), דרך הסוכנות היהודית ומחנה-יהודה, לרוממה. גב הרקס הוא כרוחב של 80–100 מ' אך הוא מתרחב ככמה מקומות לכרי משטח ברוחב 300–500 מ', כגון באזור מחנה-יהודה.²¹

אזור שוק מחנה-יהודה מצוי בנוכה ממוצע של 810 מ' מעל פני הים, במרחק כ-1.5 ק"מ צפונית-מערבית מן העיר העתיקה וכ-1.5 ק"מ דרומית-מזרחית מהכפר הערבי הקרוב, לפתח. כחינת מערך הדרכים של ירושלים כשלהי התקופה העות'מאנית מלמדת כי אזור זה, שבו קמו מספר שכונות,

19 ברוור (לעיל, הערה 16), עמ' 49–50.
 20 A. N. Clark, *Longman Dictionary of Geography*, Essex 1985, p. 569
 21 יי קרמון, תמורות הנוף העירוני של ירושלים במאה ה"ט, קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 46–57.

שוק הבשמים או שוק הקצבים. השווקים גם נחלקו לפי עדות, כאשר באופן כללי ביותר המוסלמים עסקו בענף המכולת וצורכי היום-יום, הנוצרים עסקו בתחום תשמישי הקדושה והמזכרות, והיהודים — בתחום האריגים והייק. צורות של השווקים היחה בדרך כלל צורה ומוראכת עם תקרות גבוהות ומקושטות.¹⁵

בנוגע להספקת התוצרת לשוקי העיר העתיקה התקיימו קשרי גומלין בין העיר לכפרים שסביבה — ירושלים סיפקה שירותים שונים ליישוב הכפרי ושימשה לו מרכז מנהלי, ואילו הכפרים סיפקו תוצרת חקלאית טרייה לעיר, באמצעות בהמות משא או בני אדם. מקובלת ההנחה שעד שנות השבעים של המאה התשע-עשרה, כאשר רוב רובה של אוכלוסיית ירושלים ישבה עדיין בין החומות, ספקה רוב התוצרת הטרייה שהיתה דרושה לעיר על ידי הכפרים הסמוכים: סלואן, לפתח, אל-מלחה ועיך-כרם.¹⁶ עם התפתחות העיר מחוץ לחומות, לקראת סוף המאה התשע-עשרה ואילן, ועם השיפורים שחלו בתחום התחבורה, התפתחו שווקים של פלאחים מכפרי הסביבה גם באזורים שמחוץ לחומה ובעיקר השוק הפתוח שפעל סמוך לשער יפו. משלושה סקרי שוק שנעשו באזור שער יפו, שני סקרים בשנת 1913 ואחד בשנת 1921, ניתן ללמוד על כפרי המוצא של הפלאחים, על היחס המספרי בין פלאחים לפלאחיות, על סוגי התוצרת שהוצעו למכירה בעונות השנה השונות ועוד. השוק בשער יפו היה ייפוי, והמסחר בו התנהל ברובו תחת כיפת השמים או במבני פח ועץ רעועים.¹⁷ לקראת סוף המאה התשע-עשרה החל לפעול שוק גם באזור שער סכס. הרחבה שמחוץ לשער הפכה למקום כינוס בחלק היצפוני של העיר ובסמוך לה הלך ונוצר שוק תבואה.¹⁸ התפתחות היישוב מחוץ לחומות העיר הביאה להקמתם של

15 יי בך-איייה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה התשע-עשרה, ירושלים 1977, עמ' 62–72; רי קרק, ירושלים ויפו במאה ה"ט כערים מזרח-תיכוניות מסורתיות, מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל, י (תשל"ח), עמ' 75–95; הג"ל ומי, אורן-נורדייה, ירושלים ומביהודה: רבעים, שכונות ונפילים 1800–1948, ירושלים תשי"ח, עמ' 56–60; על מאפייני השוק בעיר המוסלמית הימני-בינימית ראה: P. Chalmeta, 'Markets', in: R. B. Seignat (ed.), *The Islamic City*, Paris 1980, pp. 104–113.
 16 מי ברוור, 'הספקת מזון לירושלים מכפרי הסביבה בסוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20', ארץ-ישראל, כב (תשנ"א), עמ' 45.
 17 יי יהושע, ירושלים תמול ושלשום, ג, ירושלים תשמ"א, עמ' 78–82.
 18 בך-איייה (לעיל, הערה 15), עמ' 53.

מדורים לשכונת מתנה-יהודה ומעברת השני של דרך יפו היה שטח ריק כבעלותה של משפחת וליון, מהעלית הספרדית של יהודי ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית.²⁴ עקב קרבתו לדרך הראשית בעיר ולשכונות החדשות שקמו מסביב והיותו ממוקם בשוליים המערביים של העיר החדשה המתפתחת מרוץ לחומות, היה המקום לנקודת הפגישה הראשונה של הכאים אל העיר ממערב עם החלק המבונה שלה. כל אלה, והסמיכות היחסית לכפר לפתא, הפכו את אזור מתנה-יהודה למוקד פעילות מסחרית ספונטנית של סוחרים יהודים וערבים מכפרי הסביבה. סוחרים הגיעו לאזור כדי למכור את מרכולתם וקיימו במקום שוק פתוח וארעי (ראה מפה 2).²⁵

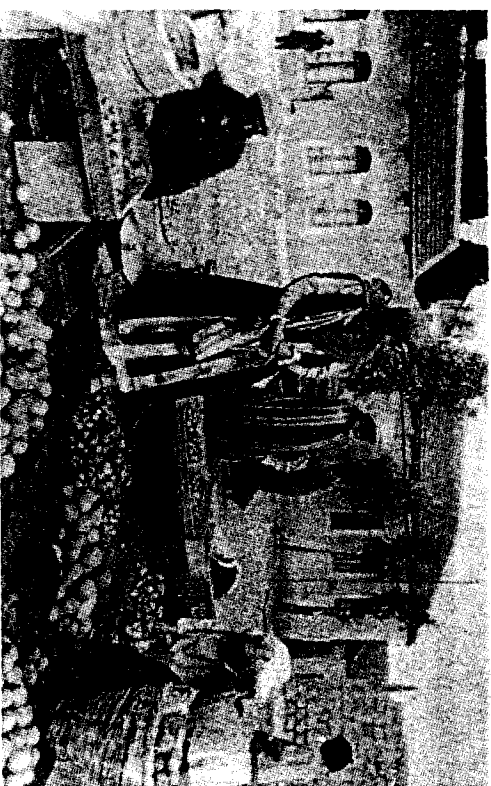
תנויות הקבע הראשונות: ישיבת 'עץ חיים'

הפעילות היומית הראשונה לבניית תנויות קבועות באזור מתנה-יהודה קשורה בפעילותה של ישיבת 'עץ חיים', שהייתה לישיבה האשכנזית הגדולה והחשובה בירושלים החל מאמצע המאה התשע-עשרה. מרכזה של הישיבה היה בחצר חורבת רבי יהודה החסיד בעיר העתיקה, ובמהלך המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה היא פתחה כמה סניפים גם בשכונות החדשות שמחוץ לחומות.²⁶ בשנת תרס"ח (1907/8) יזמה הישיבה רכישה של חלקת קרקע

שכונתה במסגרת פעילות יומית של קבוצת שנות שבעו שכונות לא לשם השתכנות בהן אלא לשם מכירתן ברווח. על כך ועל פעילותו היומית של יוסף נבון ביי ובכלל זה באזור מתנה-יהודה ראה: י' גלס, 'יוסף נבון ביי': זים כלכלי מקומי ותרומות לפיתוח תנוף של ארץ-ישראל בשלהי המאה התשע-עשרה', קתדרה, 66 (טבת תשי"ג), עמ' 87-110.

24 תיק בניין ערים 2312, מכל 228; תיק 3146, עיל המשא ומתן שהתנהל עם משפחת וליון בנוגע לרכישת הקרקע לבניית הישיבה ראה: מי' מושינף, בתוככי ירושלים, ירושלים תשל"ח, עמ' 79-81.

25 (י' יהושע, 'ילדות בירושלים הישנה': שכונות בירושלים הישנה, ירושלים 1971, עמ' 20. לא ברור מתי בדיוק נוסדה הישיבה הדיינות בעניין זה סותרות. דיון על כך ראה: 26 בן-אריה (לעיל, הערה 15), עמ' 410-411.

איור 1: שוק מתנה-יהודה בראשית שנות העשרים

המקור: א' שילר (עורד), צילומי ירושלים הראשונים: העיר החדשה, ירושלים 1971, עמ' 107.

וכיניין גם שוק מתנה-יהודה, ממוקם בנקודה הגבוהה ביותר לאורך דרך ירושלים—יפו, דרך הרחוב המרכזית שקישרה את ירושלים והשפלה, ושהייתה לציר התנועה הראשי בירושלים המתפתחת.²² הכנייה למגורים באזור מתנה-יהודה הייתה במסגרת בנייתן של השכונות היהודיות הראשונות מחוץ לחומות העיר העתיקה, תהליך שהחל בשנות השישים של המאה התשע-עשרה. שכונת מתנה-יהודה, שגם נתנה לאזור את שמה, החלה להיבנות בשנת 1882 ביוזמת קבוצה של בעלי הון, שעמה נמנה יוסף נבון. השכונה נקראה על שם אחיו של יוסף נבון, יהודה, שנפטר בדמי ימיו.²³

22 י' בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים 1979, עמ' 416-423. ישנה גם טענה כי באזור זה עמדה אחת מ-36 תחנות המשמר שהקימו העות'מאנים על דרך ירושלים-פון. ראה: שם, עמ' 202.

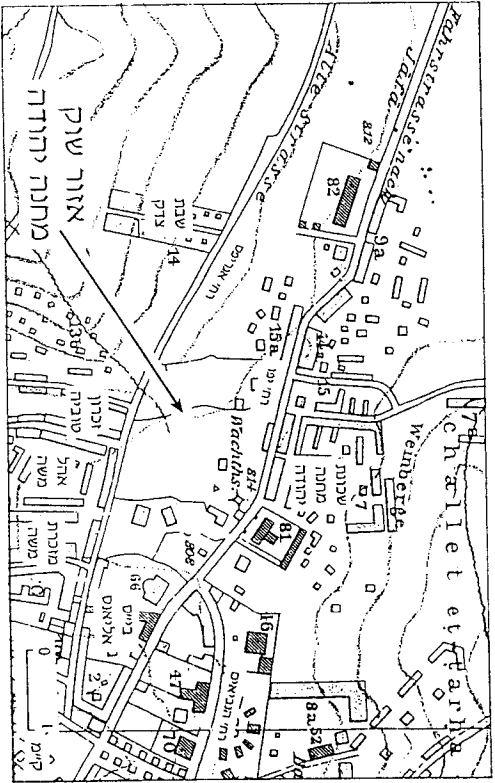
23 שם, עמ' 227-232; שכונת מתנה-יהודה נתייחדה בכך שהייתה השכונה הראשונה בעיר

תנויות קבע באזור מתנה-יהודה הניחה את היסודות הראשונים להרחבתו של אזור זה ולביטולו כמקום השוק המרכזי של ירושלים המערבית במהלך תקופת המנדט.

התארגנות סחורים לבניית תנויות: זמנות קולקטיבית-מסחרית

למרות מצאיאותן של תנויות עץ חיים לאורך דרך יפו ועל אף התכניות הבריטיות, רובן של מסחר הפירות והירקות באזור מתנה-יהודה המשיך להיות בלתי מאורגן ולהתנהל תחת כיפת השמים גם בשנים הראשונות של השלטון הבריטי בעיר. מחלקת הבריאות המחוזית הבריטית, ששאפה להכניס נורמות חדשות בכל הקשור בהיגיינה הציבורית של העיר,³⁰ עקבה אחר הנעשה באזור מתנה-יהודה והוציאה צווים האוסרים על מכירת פרות וירקות והמליצים את הריסת תנויות העץ שבאזור מטעמים היגייניים.³¹ ואולם למרות הצווים נראה שבשנים הראשונות של השלטון הבריטי בעיר המשיך להתקיים במקום, אמנם לסיורגן, מסחר של פרות וירקות במתכונת שאפיינה את התקופה העות'מאנית.³² יחד עם זאת המציאות השלטונית החדשה בעיר וכעיקר התגברות הפיקוח של העירייה על הנעשה במקום, זירזו כמה מסחרי השוק היהודים, והם התארגנו בראשית שנות העשרים לבניית תנויות הקבע הראשונות במקום. מהיריעות המועטות שיש בידינו על אודות ההתארגנות לבניית תנויות

- בכספי של שני דוכנים, שי' שיינפניקל ר' טוגוויצקי. שיינפניקל חתם 9 תנויות וטוגוויצקי חתם 7 תנויות בסכום כולל של 14,000 רובל כסף. על כך ראה: חלמוד תורה דחשבי"ד וישיבת עץ חיים, ספר השנה לשנת תרע"ג, ירושלים [ללא ציין שנת דפוס], עמ' 37.
- 30 בניג, 'תרומת' (ליעל, הערה 1), עמ' 185-193.
- 31 דאר היום, 22 בנובמבר 1923, עמ' 2; הצג המקורי הבריטי לא נשתמר אך עדות לכך ראה: 'התחוננים שוכרי תנויות האדון ואלויו במתנה-יהודה' אל ועד העיר ליהודי ירושלים, 1922 [ללא ציין תאריך מדויק], עמ' 4918, חק ועד העיר. סותר שוק מתנה-יהודה אל ועד העיר ליהודי ירושלים, ד' בתמוז תרפ"ד (6 ביולי 1924), שם.

מפה 2: אזור שוק מתנה-יהודה, ראשית המאה העשרים

תמקור: עיבוד על פי: C. Schick, 'Nähere Umgebung von Jerusalem', 1:10,000, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 18 (1894-1895), Tabel 4

בגודל 12,000 אמות מדרום לשכונת מתנה-יהודה, ועליה החלה לבנות מרכז גוסף לישיבה כמערב העיר.²⁷ הנהלת הישיבה היתה ערה להתגברות הפעילות של בניית שכונות מחוץ לחומות ובעיקר לפוטנציאל הכלכלי השמור בהתפתחותה של דרך יפו כמרכז הפעילות הכלכלית בירושלים, ועל כן בנתה לקראת שנת תר"ע (1909/10) 16 תנויות להשכרה כרצונת הקרקע הסמוכה לדרך יפו.²⁸ ההכנסה שהתקבלה מהשכרת התנויות יועדה לתמיכה במוסדות של עץ חיים ברחבי העיר והיא הסיפקה בסופו של דבר למימון תקציב מוסדות הישיבה חודש אחד בשנה.²⁹ פעילות יזמית זו של הנהלת הישיבה לבניית תלמוד תורה דחשבי"ד וישיבת עץ חיים, ספר השנה לשנת תרס"ט, ירושלים [ללא ציין שנת דפוס], עמ' 25-28.

27 האור, 16 באוקטובר 1910, עמ' 2.

28 פי' גראייבסקי, מנג'ז' ירושלים, א, ירושלים תבצר [תרצ"ב], עמ' 7, 9, 16 התנוות נבנו

ובמרחק של 40 ס"מ לכל היותר משפת התנוה.³⁶ שלטי ברזל נקבעו מעל פתחי כמה מהתנויות, ובהם צוינו שם בעל התנוה ושנת ההקמה: תרפ"ג (ראה איור 2).

ואולם בנייתן של מספר תנויות קבע באזור מתנה-יהודה לא מנעה את המשך המתקבצותם של מוכרי פירות וירקות אחרים, שבניגוד לצווים שאסרו זאת, המשיכו למכור את מרכולתם בשטח הריק שנותר מדרום לתנויות הבנויות. סחורים אלו יכלו למכור סחורה במחיר נמוך מזה שנקבו בעלי התנויות הבנויות, עקב החובות שרכזו עליהם בגין בניית התנויות. בעלי התנויות נקלעו לקשיים כספיים והתמרמרות בקורבם הייתה רבה.³⁷

ביסוס הפעילות המסחרית המסודרת: הקמת 'שוק הלואה וחסכון'

המשך המסחר הלא מסודר בפירות ובירקות באזור מתנה-יהודה, למרות הצווים שאסרו זאת, והתנגדות הפעילות המסחרית במקום סוּף שנות העשרים הביאו לבניית תנויות רבות נוספות במקום ולביסוסו כשוק המרכזי בירושלים המערבית. הרקע לגידול שחל בפעילות המסחרית באזור שכונת מתנה-יהודה קשור במאורעות 1929 בירושלים, שהוכיחו לחלוץ הפרדה מבחינה יישובית וחברתית בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית בעיר, ובעקבות זאת ליירדה בהיקף המסחר של היהודים עם הערבים. האוכלוסייה היהודית, שהתרכזה ממילא בחלקים המערביים והצפוניים-מערביים של העיר, נמנעה

36 פניית סחורי שוק מתנה-יהודה [ללא נמען, נתקבל בוועד העיר ליהודי ירושלים], כ"ג במחז תרפ"ה (15 ביולי 1925), שם.

37 במספר רב של מכתבים ששלחו הן לרשויות העירוניות והן לוועד העיר התלוננו בעלי התנויות על המשך הפעילות של מסחר בלתי מסודר במקום. ראה לדוגמה: שם; בעלי התנויות בשוק מתנה-יהודה אל ועד מסחר בלתי מסודר במקום, חי' בסיון תרפ"ח (27 במאי 1928), שם. הדים למאבק שהתנהל בין הסוחרים בעלי התנויות לבין סחורים יהודים וערבים שסחרו באזור השוק באופן ארעי ראה: דאר היום, 29 באוגוסט 1927, עמ' 1; שם, 30 באוגוסט 1927, עמ' 1.

אלה וממדיע על אופן הקמתן עולה כי בקבוצה היו כ-10 סוחרים, שחלק גדול מהם היו ממוצא פלסי.³³

קבוצת הסוחרים פנתה אל ועד העיר ליהודי ירושלים, על מנת שיתווך למענם ברכישת הקרקע ובהשגת הלואה למימון הרכישה בירושלים: הוא הרקם ימים אחדים לאחר שהבריטים כבשו את העיר ונוסד במטרה לסייע לכלל יהודי העיר ללא הבדל כולל או עדה. במרכזי היישוב היהודי בארץ-ישראל פעלה בדרך כלל במשך כל תקופת המנדט מערכת של ועדים מקומיים, שקיימו בחירות מדי כמה שנים, גבו מסים וסיפקו שירותים שונים ומגוונים, שנגזרו בעיקר מהצרכים היומ-יומיים שאפיינו כל נקודת יישוב. הוועדים המקומיים נחשבו לרוע הביצוע של כנסת ישראל ושל מוסדות היישוב הציוניים ברמה המקומית, והם הוכרו גם על ידי השלטונות הבריטיים כמייצגים את ענייניה של האוכלוסייה היהודית בכל מקום שבו פעלו.³⁴

מתוקף תפקידו נרתם אם כן ועד העיר בירושלים לסייע לסוחר השוק שפנו אליו. בשם הסוחרים ניהל הוועד משא ומתן עם משפחת ולינד ובסיומו רכש, בכספי הסוחרים, חלק מאחת השטח הפתוח שהיה בעלות המשפחה, ועליו בנו הסוחרים, במספם ובהלוואות שנטלן, את התנויות הראשונות של סחרי השוק.³⁵ הרחובות הראשונים שנבנו היו רחוב התפוח ורחוב האגס, והסוחרים חויבו על ידי העירייה להציג את סחורתם ברחובות אלה כרוכבים קבועים

33 הסוחרים היו: אליהו יעקב בנאי, מאיר אליהו בנאי, ציון סעדה, יעקב כהן, עודד כהן, מאיר כהן, אברהם כהן, אליהו כהן, רחמים כהן, שבתי הלל וחנוקאל כורדאדא. ראה: סחורי שוק מתנה-יהודה אל ועד העיר, חי' במחז תרפ"ד (7 ביולי 1924), שם; פניית סחורי שוק מתנה-יהודה [ללא נמען, נתקבל בוועד העיר ליהודי ירושלים], כ"ג בתמו תרפ"ה (15 ביולי 1925), שם; על פי שידוח עם הימתוך' בשוק מתנה-יהודה, רחמים זכריה כהן, נבדן של רחמים כהן, שהעיד שסבו אפן סיפר לו על בניית התנויות ושהוא נמנה עם הקבוצה הראשונה מקרב סוחרים שבנתה את התנויות הראשונות בשוק, ברחוב התפוח ורחוב האגס, 9 בפברואר 10-ר באוגוסט 1994.

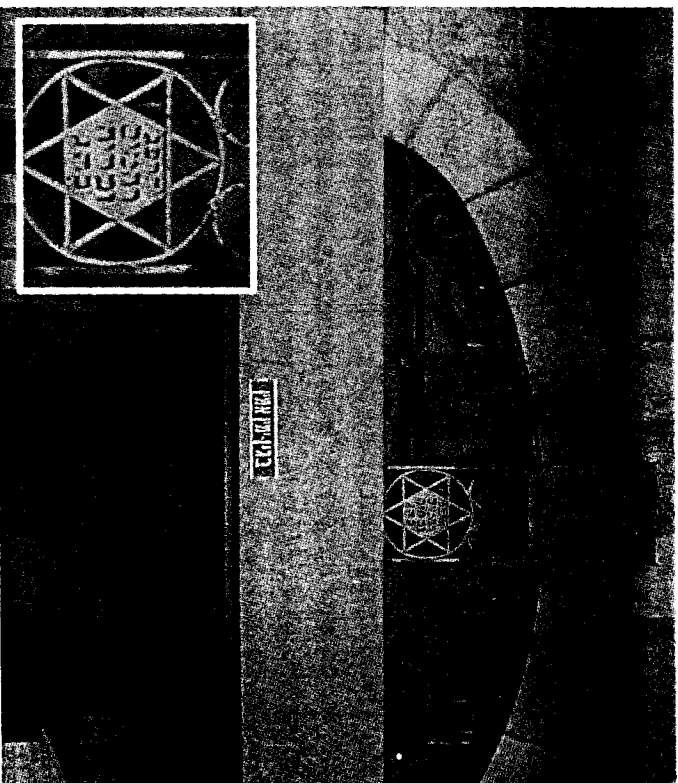
34 על ועד העיר ליהודי ירושלים, מאפייני פעולתו עד ראשית שנות השלושים והתמורה שחלה באפיקי פעולתו עם כינונו של ועד הקהילה העברית בירושלים, שהיה לממשכר של ועד העיר, ראה בהרחבה: כהן-השב (לייל), הערת בוכביה).

35 סחורי שוק מתנה-יהודה אל ועד העיר, כ' במחז תרפ"ד (22 ביולי 1924), אע"י, מכל 4918.

בקרב סוחרי השוק עצמם דחף להתארגן לשם הסדרת מקור פרנסתם בצורה שתהיה מקובלת על השלטון הבריטי בעיר ותעמוד בתנאים מוניציפליים וטניטריים מתאימים. בראשית 1930 התארגנו 81 מסחרי השוק לשם רכישת קרקע וביניתי שוק מסודר מדרום לשורת החנויות הקיימות.⁴⁰ בראשונה של ועד נבחרו כן 3 חברים⁴¹ פנו הסוחרים אל ועד העיר על מנת שייצג אותם בעניין זה ובעיקר שיתווך עבורם בהשגת הלואה לקניית הקרקע ולביניתי החנויות. שמואל מאיר מושיץ, שהיה באותה עת מזכיר ועד העיר, ניהל כשם הסוחרים משא ומתן עם בעלי הקרקע ממשפחת וליו, ובסופו נרכשה מהמשפחה חלקת הקרקע שהשתרעה מדרום לרחוב המפות ורחוב האגם בשטח של כ-3,500 אמות (כ-3 דונם) ובמחיר של כלירה אחת לאמה. סך ההוצאה על קניית הקרקע והקמת החנויות הוערך בכ-110 לא"י לחנות.⁴² לשם סיוע במימון הרכישה והקמתן של החנויות פנה ועד העיר אל 'אגודת הלואה והחסכון', וזו העמידה לרשות הסוחרים הלואה בסכום כולל של 5,265 לא"י, לפי 65 לא"י לכל חנות ועד 60% מערך הנכס ובריכית של 8% למשך 6 שנים. ההלואה ניתנה ב-6 משלומים לפי התקדמות העבודה, והיתה בפיקוחו ובאישורו של מהנדס מטעם האגודה.⁴³ אכן הפינה להקמת השוק, שנקרא בראשיתו 'שוק הלואה והחסכון

אל נשיא ועד העיר ליהודי ירושלים, 9 בינואר 1930, שם. שיאו של הפיקוח הבריטי בתחום זה היה חוקי העיר המפורסמים להסדרת השווקים העירוניים שהתקנו במסגרת פקודת העיריית. ראה: העיתון 'השמל', 29 ביולי 1943.
 40 רשימת 81 בעלי החנויות ראה: אע"י, 2/3462.
 41 לרנמה, בראשית 1930 היו חברי הוועד החמים משה, שמואל ונחיר נתן רישי. ראה:
 ועד העיר ליהודי ירושלים אל ההנהלה והמועצה של 'הלואה והחסכון', י' בשבט תר"ץ (5 בפברואר 1930), אע"י, 2/3004. ועד סוחרי השוק היה ועד זמני והוא החליף מעת לעת.

42 ועד העיר ליהודי ירושלים אל ההנהלה 'הלואה והחסכון', ח' באדר (5 במרס) וכ' בניסן תר"ץ (31 במרס 1930), שם; מושיץ (לעיל, הערה 24), עמ' 79.
 43 ועד העיר ליהודי ירושלים אל ההנהלה והמועצה של 'הלואה והחסכון', י' בשבט תר"ץ (5 בפברואר 1930), אע"י, 2/3004; 'הלואה והחסכון' אל ועד קבוצת השוק של הירקנים והסוחרים הזעירים שע"י ועד העיר ליהודי ירושלים, י"ד בסיון תר"ץ (10 ביוני 1930), שם; על אגודת 'הלואה והחסכון ירושלים' ראה: י' אורלובסקי, הלואה והסכון ירושלים: נכל השבעים תרע"ט-תשמ"ט, ירושלים 1990.

איור 2: חצולם פתח חנותו של רחמים זכריה כהן, מראשוני הסתתרים בשוק

בעקבות המאורעות מלכוא אל השווקים במחוזות הים של העיר.³⁸ המצב החדש שנוצר באזור מחנה-יהודה, ובעיקר התגברות הפעילות המסחרית הבלתי מסודרת, חייבו את השלטונות הבריטיים להתמיר את הפיקוח של מחלקת הבריאות העירונית על הנעשה במקום.³⁹ בנסיבות אלה נוצר למעשה

38 א' סלע, 'מאורעות הכותל (1929): נקודת מפנה בהיסים בין יהודים לערבים', בתוך: לבסקי (לעיל, הערה 1), עמ' 261-277; תיאור הרקע והמורמים להקמת השוק ראה: ועד העיר ליהודי ירושלים אל ההנהלה והמועצה של 'הלואה והחסכון', י' בשבט תר"ץ (5 בפברואר 1930), אע"י, 2/3004.
 39 דאר היום, 24 ביולי 1929, עמ' 4; שם, 30 ביולי 1929, עמ' 4; נשיא ועד העיר ליהודי ירושלים אל מושל גליל ירושלים, 7 בינואר 1930, אע"י, 2/3004; מושל גליל ירושלים

בניית השוק: נורמות חרישות בבניית שוק ציבורי מסודר

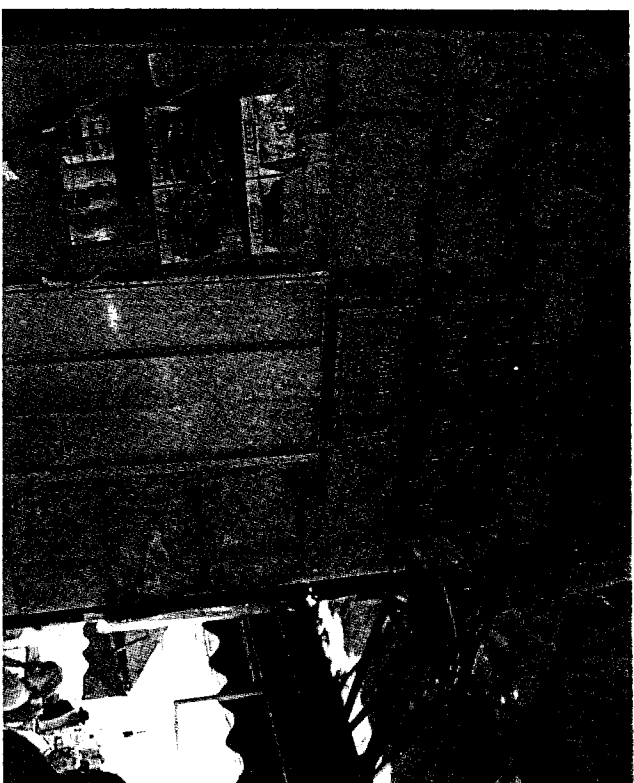
לאחר שהוסדרה קניית הקרקע והוכטחה ההלוואה מ'אגודת הלוואה וחיסכון', ניגשו הסוחרים לבניית השוק. עד כה טרם נמצאו תכניות הבנייה של השוק, ואולם ידוע מעט על ההחליף ועל אופי הבנייה של השוק עצמו ויש בידינו ידיעות מפורטות קצת יותר על הקבלנים שבנו אותו.

תחילה נתקבלו הצעות מחיר מכ-10 קבלנים, שכללו מדידות ורישומות מפורטות של השטח והמחיר של כל חנות וחנות ואף התייחסות לשטחי ציבור.⁴⁵ מבין ההצעות הללו נבחרה הזולה ביותר, זו של הקבלנים אברהם פרידמן ונסים מזרחי, בסכום כולל של 4,882 לא"י (ראו אזור 4).⁴⁶

אופי הפיסי של 'שוק הלוואה וחיסכון' הושפע במידה רבה מהדרישות הבריטיות, שכאמור קבעו נהלים חדשים בפעילות ציבורית כמו גם במסחר השווקים. מהמעט הידוע על תכנית הבנייה של השוק עולה שהיא חייבה את כל הסתרים לבנייה אחידה של החנויות. כך נקבע שהיסודות וקירות החנויות יהיו מבטון והקירות יצופו באבנים מסותחת בדגם טובה בצבע אפור או אדמדם. ענבי הקירות ככל החנויות צריך היה להגיע ל-30 ס"מ; לכל חלק בחנות, כגון הקירות או הגג, נקבעו יחסי הכמויות בין חומרי הבנייה השונים, וצריך במדייק היכן יונחו קורות הברזל בשלל המבנה. גודל כל חנות נקבע ל-16 מ"ר ומיקום החלונות בכל החנויות היה אחיד, וכן צבע השמשות. עוד הוחלט להתקין שערי

45 אספה כללית של חברי קבוצת השוק, א' בסיוון תרצ"א (17 במאי 1931), אע"י, 12/3004; מ' מושיקוף [2], 'ידוע מעשי של פעולת השוק במחנה יהודה ע"י ועד העיר ליהודי ירושלים', 25 בספטמבר 1932, אע"י, 12/3459.

46 הקבלן אברהם פרידמן (1892-1966) נולד בירושלים לאחר שאביו, משה, שהיה סוחר בדים, עקר מצפת לירושלים בשנת 1889. בשנת 1913 ברחה המשפחה למצרים עקב אירועי מלחמת העולם הראשונה. אחרי המלחמה חזרו לירושלים וכיוזמת אבי המשפחה החלו בראשית שנות העשרים לעסוק בענף הקבלנות. תחילה פתחו בית חרושת לחצץ באזור בנייני האומה של היום, ולאחר מכן פתחו בית מלאכה ללכנים כפינת ההרחבות יפו-קינג גורג. משלב זה ואילך היתה המשפחה מעורבת בבנייתם של מספר בתים בירושלים ובניהם גם בתי השוק. על פל שיחה עם מר ראובן פרידמן, אחיינו של אברהם, וירושלים, 23 בנואר 1996. חודתי נחנה למר פרידמן על המדיע, המסמכים והתצלומים שסיפק לי על תולדות משפחתו.

אזור 3: תצלום טבלת זיכרון לחקמת 'שוק הלוואה וחיסכון' על ידי יעד העיר ליהודי ירושלים.

הונחה ב-15 ביולי 1930 (י"ט בתמוז תר"ץ) במעמד מלא מקום מושל מחוז ירושלים, מנהל מחלקת הבריאות, חברי ועד העיר והנהלת המועצה של 'אגודת הלוואה וחיסכון' (ראו אזור 3).⁴⁴

44 דאר היזם, 16 ביולי 1930, עמ' 4. בפנית הרחובות חשדו ומחנה-יהודה קבוע שלט קרמיקה המציין כי 'שוק הלוואה ותסכון נבנה ע"י ועד העיר ליהודי ירושלים, תרצ"א', שלט דומה מצוי בחלקן הדרומי של השוק, בחלק הפונה לרחוב אגריפס אך מצב השתמרותו רע.

סחורי השוק בנוגע לדרכים סוכם שהתרחבות היו ברוחב 5.5 מ' בלבד, ולא 9 מ' כפי שנדרש תחילה, וכי העירייה היא זו שחטלה את הדרכים בשוק ובסביבתו ותמחוק אותן בעתיד.⁴⁸

הדרישה לבניית בית-שימוש ציבורי בשוק הייתה חלק ממודרניזציה הכוללת של השלטון הבריטי לשמירת ההיגיינה הציבורית בעיר.⁴⁹ לאחר משא ומתן נקבע שהסוחרים יקצו מהקרקע שרכשו חלקה בגודל של תנוח אחת לבניית בית-שימוש ציבורי, שהם ישתתפו בהקמתו בהוצאה חד-פעמית של 300 לא"י. העירייה מצדה היא זו שתבנה את בית-השימוש וגם תראג לאחזקתו במהלך השנים.⁵⁰ מבנה השירותים היה חלק משורת החנויות ומוקם בסמוך לרחוב אגורפס, בתחלקן הדרומי של השוק שנבנה. הקירות החיצוניים של השירותים היו המשך הקירות הקיימים של החנויות ומאומן סוג אבן. הקירות הפנימיים כוסו בחרסית לבנה עד לגובה של 105 ס"מ מהקרקע.⁵¹ בנקודה זו ראוי להדגיש כי השירותים הציבוריים שנבנו בשוק מתנה-יהודה כראשית שנות השלושים היו מהראשונים שנבנו בעיר.⁵²

- 48 מנהל מחלקת הבריאות אל מוכריות ועד העיר, 27 בפברואר 1931, אע"י, J2/3461; ועד העיר אל ראש עיריית ירושלים, 2 במרס 1931, שם; מושיף (לעיל, הערה 45). בניית בית-השימוש נעשתה על סמך 'הפקעת קרקע לכית כבוד במחנה יהודה... על פי פקודת הפקעת הקרקעות 1926-1932', ראה: העיתון 'הרשמי', 25 בינואר 1934. מריניות זו התבטאה גם בבניית בית-השימוש הציבורי במרכז העיר, ברחוב הרב קוק, בשנת 1938. ראה על כך: ד' קוריאנקו, אודיכלות בירושלים: הבנייה בהקופת המנדט הבריטי, ירושלים, 1989, עמ' 186.
- 49 ראה לעיל, הערה 47; מי מושיף, מזכיר ועד העיר, העיד בעניין זה: 'סוף דבר שיעורה שישתתף ה"בבקשיש" הידוע. מישוח המקשר עם ראש העיר ראוב אל נאשאשיבי ודרך אותו איש שולם ארשית לראש-העיר סכום מסוים, שתמורתו תבטיח שהעיריה תבצע עבודות אלה על חשבונה', ראה: מושיף (לעיל, הערה 24), עמ' 81.
- 50 הסידור המטרי הפינני הכלי בין היתר 3 דודי מיס בנפת 1 מ"ק, שיעודו ל-3 בחי-כיסא עם ליאגרות ול-3 משמנה. על פי דרישת מחלקת הבריאות, התיעול היה אל בור שופני בנפת 20 מ"ק שנמצא לפחות חצי מטר מחמת לפני הסלע הטבעי. פירוט על בנייה זו ראה: 'זאור העבודה לבנין בית הכסא בשוק לטוחרים זעירים במחנה יהודה' (ללא תאריך), אע"י, J2/3461.
- 52 בשנת 1937 היו בירושלים שמוחין לתומות 3 בתי שימוש ציבוריים: בקרבת כיכר ציון, במחנה-יהודה ומול קולנוע 'ערך'. ראה: עיריית ירושלים, ישיבת ועדת התיעול והבריאות, 30 באפריל 1941, אע"י, J1/4075.

[157]

איור 4: אברהם פרידמן, בונה שוק מחנה-יהודה (1920)

ברול ממקפלים אחידים לתנויות ומרובים לניקוז מי הגשמים מגגות השוק,⁴⁷ ממה שירדע אפוא על בניית החנויות עולה שהיתה זו בנייה מרוכזת ובנוורמות אחידות לכלל הסוחרים.

כדי לתת מענה לצורכי הציבור נחבנו הסוחרים לראג לסלילת הדרכים הפנימיות והציבוריות בתחומי השוק ובסביבתו ולכלול בתכנית השטח הבנוי של השוק גם בית-שימוש ציבורי. לאחר משא ומתן שניהל ועד העיר בשם ההתייחסות לאופי הבנייה של השוק נמצאה רק לגבי 22 החנויות שנבנו מעט מאוחר יותר, וגם מה שנמצא הוא הישוב של כמחצית כללית ללא תכנית מפורטת או תריסם. על כך ראה: 'חשבון כמחצית לבנין 22 חנויות לסוחרים זעירים שעל יד ועד העיר להודי ירושלים' (ללא תאריך), אע"י, J2/3462.

[156]

שחששו לפרנוסטה,⁵⁷ וואלם התנגדותם לא הפריעה בסופו של דבר להרחבת של השוק לכנייתו של שוק ב. שהסתיימה באמצע 1931.⁵⁸

המשך התרחבותו של שוק מחנה-יהודה בתקופת המנדט קשור בתהליך התפרדה היישובות והתברכתות שכאמור התפתח כפרושלים בסוף שנות העשרים בעקבות מאורעות 1929. תהליך זה קיבל תנופה מחודשת בתקופת המאורעות של 1936-1939 בירושלים. בשוק מחנה-יהודה כא הדבר לדידי ביטוי בכך ששייכת יעץ חיים, שהיו לה כוכור מספר תנויות לאורך רחוב יפז שנבנו עוד בסוף העשור הראשון של המאה העשרים, התחילה בסוף שנות השלושים להעביר את מרכז פעילותה מהרובע היהודי לכניין שבנתה סמוך לשוק. ממצעב לכניין, בחלק הפונה לשוק, בנתה הישיבה שרשרת נוספת של תנויות להשכרה, שהכנסותיהן הוקדשו לאחזקת הישיבה.⁵⁹

בסוף שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים בנתה חברה על ישראל חברים' (כ"ח) שרשרת של תנויות להשכרה בחלקים הדרומיים-המזרחיים של השוק, בחלק הגובל בכית-הספר של החברה, שנמצא מדרום לכניין ישיבת יעץ חיים.⁶⁰ ניתן לשער כי חברה כ"ח ראתה לנכון לפתוח תנויות מטעמה באזור זה משיקולים של רוח כלכלי, כיוון שהאזור היה כבר אחד ממוקדי הפעילות

לא"ל לכניית 22 תנויות לפי 75 לא"ל הלוואה לכל תנות (45% מערכה) ר 85 לא"ל מהחוק הפרטי של הסחורים. על כן ראה: מזכיר ועד העיר ליחודי ירושלים בשם ועד קבוצה ב של השוק במחנה-יהודה אל הנחלה 'הלוואה וחיסכון', כ"ב באדר תרצ"א (11 במרס 1931). אע"י, J2/3461; הנחלה 'הלוואה וחיסכון' אל ועד בניין 22 התנויות שבשוק מחנה-יהודה שצי"י ועד העיר, כ"ש בתמונת תרצ"א (14 ביולי 1931). אע"י, J2/3462. הוועד המאוחד של מוכרי היקנות במחנה-יהודה אל ועד הקהילה, כ"ש בסיוון תרצ"ב (3 ביולי 1932). אע"י, מכל 4918.

57 על תהליך בנייתו של חלק זה בשוק ידוע עוד פחות מקודמו. אישור על גמר בניין 22 התנויות ראה: חקרי ועד בניין 22 התנויות במחנה-יהודה אל ד' נחמיאס ומ' זילברשטיין [קבליים] 19, בינוי 1931, אע"י, J2/3462.

59 הד ירושלים, 29 במרס 1940, עמ' 3.

60 שרשרת תנויות אלו נבנתה על ידי הנחלת מוסדות כ"ח בשיליים המעורבים של החלקה שהייתה בשעתם, ושכבתה עמד בית-הספר. התנויות נבנו במהלך מלחמת העולם השנייה לשם הרחבת מקורות המימון של מוסדות כ"ח בארץ, שנקלעו לקשיים כספיים עקב ארועי המלחמה. על פי שיחה עם יהושע אלמג, מנהל כ"ח בעבר, 20 באוקטובר 1995.

תנועות החדשות בהקמתו של השוק באו לידי ביטוי גם בתקנות שחזרו הסחורים. בתקנות אלו, שחייבו את כל סחורי 'שוק הלוואה וחיסכון', יש התייחסות לשני עניינים עיקריים: באשר לאופיו של השוק נקבע שהסחורים יהיו יהודים בלבד, ושינתן יהיה למכור תנות או להשכיר את רוק ליהודים, ותל איסור מחלט על פתיחת תנויות בשבתות ובחגים. בנוגע לארגון הפעולה של הסחורים נקבע שהשוק יתנהל על ידי ועד כן 3 חברים, שייבחר פעם בשנה באספה הכללית של חברי השוק ברוב דעות הנוכחים.⁵³ מוסד ועד סחורי השוק, תקיים עד היום, ייצג את חברי השוק הן כלפי השלטון הבריטי והן כלפי המוסדות הציבוריים האחרים שפעלו בירושלים.

הרחבת השוק

זמן קצר לאחר הקמת 'שוק הלוואה וחיסכון' התארגנה קבוצה נוספת בת 22 סחורים, קבוצה ב של שוק מחנה-יהודה. סחורים אלו פנו אף הם לוועד העיר בבקשה שיסייע להם ברכישת קרקע ובהשגת הלוואה למימון הרכישה ולבניית תנויות כסמך לשוק הקיים.⁵⁴ בתיווכו של מושיף נרכשה ממפשת וליר חלק קרקע נוספת ממערב לחלקה הראשונה וכסמך לדרך יפז, בהיקף של כ-1,100 אמות.⁵⁵ לשם מימון הקרקע ובניית התנויות פנה ועד העיר בשם הסחורים פעם נוספת אל 'אגודת הלוואה וחיסכון', וזו העמידה לרשות הסחורים הלוואה בתנאים דומים. הגידול בקינש העלה את מחיר הקרקע, ועלותה של תנות אחת, כולל מחיר הקרקע, הוערכה בכ-160 לא"ל.⁵⁶ בצפרי נתקלה יוזמה זו בהתנגדותם של 81 הסחורים מ'שוק הלוואה וחיסכון',

53 יעקב חבר של קבוצת שוק הלוואה חיסכון במחנה יהודה, ירושלים תר"ץ, אע"י, מכל 4918.

54 ועד העיר אל הנחלה 'הלוואה וחיסכון', כ"י בתמונת ר"ץ (22 ביולי 1930), אע"י, J2/3004; וראה רשימת 22 בעלי התנויות בשוק מחנה-יהודה, ר"ח אלל תרצ"א (13 באוגוסט 1931), אע"י, J2/3462.

55 מושיף (לעיל, הערה 24), עמ' 81.

56 בתנתו שכל תנות תעלה 160 לא"ל, ההלוואה שניתנה יתה כסמך כולל של 1,650

וזאת ניתן להעריך באופן כללי את הקווים המייחדים את הקמתו של שוק מחנה-יהודה בירושלים בתקופת השלטון הבריטי בעיר. מצד אחד היתה בהקמתו של השוק משום המשיכה למסורת השווקים של העיר. אך טבעי הוא שלאפתחותה היישובית של העיר בתקופת המנדט יתלווה גם תהליך של בניית שוק שיועד לשרת את היישוב הגדל והמפתח. בחינת גורמי המיקום והאיזור של השוק מלמדת שכפי שאירע בשווקים העתיקים של העיר שכחורף החומות בתקופות עבר, גם במקרה שלפנינו צמח שוק קבוע באחד האזורים הנגזשים יותר: במקרה זה הורד המרכזית של העיר, דרך יפו בירושלים המערבית, שימשה גורם משיכה ראשוני לפעילות המסחרית. ואלם מצד אחר דומה שיש מקום לטענה כי בהקמתו של שוק מחנה-יהודה בירושלים היה גם משום שינוי וחידוש גדול במציאות השווקים בעיר, וכי הקמתו בתקופת הנדונה מהווה ציון דרך בהתפתחותה של העיר. להבדיל משוקי הפלאחים הארעיים שאפיינו את העיר שמחורף לחומה בשלהי התקופה העות'מאנית, במחנה-יהודה ניתוסף לנפה של העיר מרכז מחונן, מסודר וקבוע של הסוחרים המקומיים שיועד למסחר בפרות ובירקות, מרכז שנבנה על ידי הסוחרים עצמם והיה כבעלותם. יתר על כן, להקמתו של השוק ולו גם כיוונו של ועד פעולה מטעם הסוחרים ומקנות מחייבות שנועדו להסדיר את פעילותו. לתהליך הקמתו ועיצוב אופיו של השוק חברו שני גורמים עיקריים: הגורם האחד היה השלטון הבריטי, שהביא לעיר מסורת שלטונית חדשה ואוירה שונה מזו שהיתה מוכרת בה. בתור גורם שלטוני החוו הבריטים 'מלועלה' מסגרות אדמיניסטרטיביות לפיתוחה, ואף הכניסו נורמות חדשות לחיי המסחר שלה. ניתן בודאי לראות את בנייתו של שוק מחנה-יהודה כחלק מתפיסת העולם הבריטית הכללית בנוגע להתפתחות העירונית כמושבת שבאחזיקום, תפיסה שעיקרה תכנון עירוני מקדים ודאגה לאיכות החיים בעיר וככלל זה להיציגה ולרכיאות העיבור. למגמות אלו של הבריטים היתה השפעה ישירה על כיוונו ואופי התפתחותו של השוק, ואשר על כן הם עורדרו ואולי אף אילצו את הסוחרים להקים שוק מסודר שיעמור בתנאים מוניציפליים וסניטריים ראויים. כחלק מהרחו החדשה הוזו יש גם לראות את התכיעה הבריטית, במסגרת התכנון המקדים של השוק, להקים בו בית-שימוש ציבורי. אפשר אפוא בהחלט לומר כי שוק מחנה-יהודה המסודר והמתוכנן על כל מרכיביו הם אחד הכיטיים

ומסחרית בירושלים המערבית. החנויות של כ"ח הצטרפו לגוש החנויות הקיים בשוק, וכך נשלמה למעשה בנייתו של שוק מחנה-יהודה. ניתן לנסות ולצייר תמונה מסכמת על תהליך התפתחותו המרחבית של השוק על סמך בחינת מספר מפות של השטח הכני של שהוכנו במהלך התקופה הנדונה. כשכיל הגאוגרף הבחין שנייניים שחלו במרחב גאוגרפי מסוים ביחידת זמן היסטורית מוגדרת ישנה חשיבות עליונה לקיומן של מפות של אותו אזור מומנים שונים בתקופה הנחקרת. בחינה השוואתית של מפות כאלה מבהירה את השינויים באזור לאורך התקופה, ומאפשרת במקרים רבים לקבל תמונה של ההתפתחות ההדרגתית שחלה בו. בהצגת דברים זו עשויה לבוא לידי ביטוי מוחשי וכולט יחידת זמן ספציפית בתקופה הנחקרת שבה אירעו השינויים המשמעותיים ביותר. בחינת מפות השטח הכני של שוק מחנה-יהודה לאורך תקופת המנדט מלמדת כי רוכו הגדול של השוק נבנה ער אמצע שנות השלושים, כך שלמעשה עם התגברות תהליך ההפרדה היישובית בין יהודים לערבים בעיר, החל מסוף שנות העשרים ובראשית שנות השלושים, היה כבר שוק מחנה-יהודה מרכז מסחרי כנוי העומד על תלו כחלק המערבית של העיר (ראה מפה 3).⁶¹

סיכום

במאמר זה נעשה ניסיון לבחון את תהליך התפתחותו המרחבית של שוק מחנה-יהודה בראי הגורמים והכוחות שפעלו להקמתו. על אף שאין בדינת תמונה מלאה ומפורטת של תהליך הקמתו בשלבי השונים, דומה כי בכל

61 המפות ששימשו להכנת מפה 3: B. Guini, Western District of Jerusalem, Jerusalem, 1:2,000, 21 Mars 1921; Survey of Palestine, SH D VI: VII, Jerusalem, 1:2,000, 1923; Survey of Palestine, Jerusalem, 1:10,000, 1925; Survey of Palestine, SH 130-170 9A: 5C, Jerusalem, 1:1,250, 1936; Survey of Palestine, SH 130-170 9A: 5C, Jerusalem, 1:1,250, 1939; Survey of Palestine, SH N.E., Jerusalem, 1:5,000, 1945; צבא הגנה לישראל, גיליון 1, ירושלים, 1:1,250, יוני 1948; חברת 'למען ירושלים', מפת שמות רחובות, ירושלים, 1:5,000, כערך, תמונת תפיסה.

הכוללים להתפתחות שירותי המסחר והשווקים בעיר ולגורמות התרכותיות החדשות שהופיעו בחזומום זה כירושלים במקופת השלטון הכרטיסי בעיר. הגורם האחר בתהליך הקמתו והתפתחותו של השוק היה הגורם היהודי, המקומי, שפעל 'מלמטה' בתוך מסגרת שלטונית זוהי. לבנייתו של השוק חבר גורמים שונים ביישוב היהודי בעיר — סחרי השוק, בעלי הקרקע, 'אגודת הלואה והיסכון' והקבוצים — שכל אחד מהם היה שותף בעניין בעיקר מסיבות כלכליות או מסחריות. נדמה כי מפני שראשיתו של השוק המסודר הייתה למעשה בתביעה מצד השלטונות, הרי שבסופו של דבר, ככל שחלפו השנים, התברר לנוגעים כדבר שמדובר בפעילות כדאית ובהשקעה כלכלית משתלמת מאוד. נראה כי זהו אחד הגורמים המרכזיים לפיתוחו ולגידולו של השוק במהלך השנים ולהפיכתו משוק גידי למרכז מסחרי קבוע ולמוקד של פעילות מסחרית בתלקה המערבי של ירושלים גם בשנים שלאחר השלטון הבריטי.

קובי כהן-השב

